

לשוננו לעם

עורכים: ע' איתן ומ' מדן

כרך יב, תשכ"א

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

השפעת הערבית על חידושי בן-יהודה

במבוא למילונו אומר אב"י: "... בפרט הרבית לדמות את שורשי לשוננו לשורשי לשון ערבית, וזה עשיתי לשני טעמים: ראשית, כי עדות לשון ערבית החיה מבטלת הספקות אשר אפשר לספק בכוונת שורשי לשון שחדלה מהיות מדוברת זה כאלפיים שנה. ושנית, כי הדמיון התמידי הזה יקבע במחשבת הקורא יותר ויותר את ההכרה, עד כמה קרובות שתי הלשונות האלה במהותן ותכונתן ורוחן, עד כמה הן כמעט לשון אחת. וההכרה הזאת היא תבאר ותצדיק מאליה את העיקר הגדול אשר החזקתי בו לשאב בחופניים מלאים מלשון ערבית למען מלא את החסר בלשוננו בכל מקום שאין באוצרה שום שורש שנוכל לגזור ממנו באופן נאה את המלה המבוקשה..." (עמ' 10).

"... בבואי לבנות איזה שם משורש שיש לנו כבר, לקחתי לי את לשון ערבית אחותה למופת, התבוננתי באיזה מושג השתמשה היא לבניין השם ההוא, ולפיה בניתי גם השם בלשוננו; ואם אין באוצר שורשי לשוננו כל שורש שנוכל לגזור ממנו המלה הנצרכה לנו, פניתי ללשון ערבית אחותה, וכמעשי חכמינו הקדמונים עשיתי גם אני ולקחתי ממנה את המלה הנצרכה, יען כמעט ברור הדבר כי השורש ההוא היה לנו גם בלשון עברית אלא שאבד..." (עמ' 13).

... בפרט הלשון הערבית היתה לי למעיין ישועה
בחקירה הלשונית של לשוננו, מפני שבלשון זו, החיה אתנו
כיום הזה, אנו עומדים על יסוד חזק בפירוש משמעות
מלותיה, ומפני שבה נשמרו לנו צורות דקדוקיות קדומות
של הלשון השמית הקדומה, ומפני שאוצר מליה הרחב
והעשיר כל כך הוא אוצר משותף של כל הלשונות
השמיות...". (עמ' 35).

* *
*

אב"י היה בקי בערבית, ולצורך חיבורו נעזר בכלים
חשובים של הלשון ובעיקר במילון האנציקלופדי "לסאן
אלערב" מראשית המאה ה-14, המכיל את מכמני הלשון
ואוצרותיה, בספר הדקדוק המשווה של השפות השמיות של
ברוקלמן, המשקף בין השאר את דקדוק הערבית הספרותית
והמדוברת בכל פיזוריה, ובדקדוק הערבית המדוברת במצריים
של ספיטא משנת 1880, שטרם נמצא לו תחליף עד היום
הזה, וכמו כן בספרות ערבית-יהודית מימי הביניים. וכפי
שהעיד במבוא, נשא ונתן פעמים לא מעטות עם דוד ילין
בשאלות דקדוקיות ולשוניות ובמלים מלשון ערבית (עמ' 25).
בחידושיו שבהשפעת הערבית פעל אב"י בשלושה
כיוונים: א' העתקת שרשים, ב' תרגומי שאילה, ג' שאילת
משקל וצורן.

א. העתקת שרשים :

1. אלה המלים, שבהעתקתן לעברית שמר אבי על המשקל הערבי, תוך התחשבות בצורכי הכתיב, ההגייה וההטעמה של העברית: אָדִיב מן אַדִיב, הָרֵם מן הֶרֶם, וְחָרָה מן חֹאֲרָה, פְּרָקָה מן פְּרָקָה, רָצִין מן רָצִין, תַּחְרִים מן תַּחְרִים; והפועל זְמִזְם מן זְמִזְם.

ה ע ר ו ת :

אָדִיב משמעו מנומס גם בערבית, ולא היה צריך להרחיק להוראה האחרת 'היה בעל תרבות'.

רָצִין נמצא בצורה זו גם בערבית, ואילו העורך מביא רק את הצורה רִזִין בוי"ן.

תַּחְרִים, תַּחְרִימָה נמצאות בערבית המדוברת במשמע רקמה, וכן הפועל חֶרַם = רקם.

חֹאֲרָה הערבית קיימת בשתי צורות: חֹאֲרָה, חֹאֲרָה; המשקל העברי חָרָה מתאים לשניהם.

2. בחידושים אחרים יש משום סטייה מן המשקל של מלת המוצא הערבית: בָּבָה מן בָּבֹ/בָּבֹ, מִשְׁתַּלָּה מן מִשְׁתַּל/מִשְׁתַּלָּה, נִזְלָת מן נִזְלָה, רִשְׁמִי מן רִסְמִי, חֹרַת מן חֹאֲרָה, חֲלִיקָה מן חֲלִיק, שֹׁנֵץ מן אֲשֹׁנֵץ, מְהַגֵּר מן מְהַאֲגֵר (וכן הפועל הִגֵּר מן הִאֲגֵר), מְכַתְּבָה מן מְכַתֵּב, גְּשׁוּרָה מן גְּסֹאֲרָה, תַּמְרוֹן מן תַּמְרוּן וְרֵד מן וְרֵדִי, רָבָה מן מְרַבָּא, מְבָרַק מן בְּרַקְיָה, קִדְמָה מן תַּקְדָּם, אַדִיבוּת מן אַדֵּב, מְכַלְלָה מן כְּלִיָּה, גְּשׁוּר מן גְּסוּר.

ה ע ר ו ת :

בָּבֹ, בָּבֹ בערבית גם בופה גם בבת-עין.

חֹאֲרָה היא אדמת גיר, שבלבנון משתמשים בה לזיקוק

מיץ ענבים לפני הרתחתו לשם הכנת דבש. חֹאֲרָא
פירושו קמח לבן וגם אדמה לבנה, המשמשת לסיוד.
חֵ'לֶק בערבית ספרותית הוא חולצה מבד כחול,
שלובשות הכפריות; בלשון הספרותית והמדוברת פירושו
בגד מרופט.

אַשְׁנֹץ הוא פוזל כלפי מעלה, וכן הפועל שֹׁנֵץ פירושו
פזל כלפי מעלה, אבל הפועל שֹׁאֵץ מאותו השורש משמעו:
חש בשינוי הטוחנות או בבטנו.
מִכְתָּב מציין גם משרד, ואילו מִכְתָּבָה היא ספרייה
או חנות ספרים.

תְּמָרִין אינו משמש בערבית לגבי תמרון צבאי. הצבא
העותמאני הנהיג את המונח מְנוּרָה על פי הצרפתית
manoeuvre, והערבים עשו ממנו מְנֹאֲרָה ומשתמשים
במלה בשתי ההוראות: תְּמָרוֹן ותְּמָרוֹן.
מְרַבָּא גזור מן הפועל רִבֵּא, שפירושו עיבה פירות
על ידי הרתחתם בסוכר.

זְמוּזִם מציין בערבית קולות שונים: השמיע מרחוק
קול מהדהד, הרעים תכופות (רעם), זמוז (זִמְרָה), קשקש
(קוסם), נהם בשעת האכילה (בהמה), נפצץ (עצים באש).
3. לעתים נשתנה אות מאותיות השורש עם המעבר מערבית
לעברית: אָרַד מן עִרְד (אבל בארמית כבר: אֲרָדָא), הָטַב
מן חִטֵּב (אבל גם בגמרא: מן גלימא דהוטבי, ועי' סיוון
עמ' 48).

ה ע ר ה : המלה עִרְד נמצאת בערבית בצורות רבות:
עִרְד, עִרְדָּה, עִרְדָּה, עִרְדָּה, עִרְדָּה, עִרְדָּה, עִרְדָּה.

4. המלים העבריות של אבִי מוֹ, מוֹש מְנוֹקְדוֹת בְּשׁוֹרֵק, וְאִילוּ בְּדֶרֶךְ כָּלֵל מֵתַאִים חוֹלָם לְדִיפְתוֹנֵג הָעֵרֶבִי, כְּגוֹן יוֹם = יוֹא. בְּעֵרְבִית סְפְרוֹתִית צוֹרֵת שְׁתֵּי הַמְּלִים הַנִּלֵּל הִיא מוֹ, מוֹש, אֲבָל בְּלִשׁוֹן הַמְּדוּבְרֵת הֵן נִהְגוּת מוֹ, מוֹש. מוֹש בְּעֵרְבִית מְצִיֵּן סְחוּפָת, רוֹבֵד חוֹל הַנוֹצֵר עַל יְדֵי נֵהַר, וּבְלִשׁוֹן הַמְּדוּבְרֵת אוֹמְרִים: מוֹש־ (אַל)נֵהַר = הַצְּטַבְרָה סְחוּפָת בְּנֵהַר.

5. בְּחִידוּשׁ גִּפְתָּן נְצַטְמָצֵם הַשׁוֹרֵשׁ הָעֵרֶבִי ג'פּו עַל יְדֵי הַשְּׁמַטָּה עֵיִן הַפּוֹעֵל: גִּפְתָּן מוֹרְכַבַת מִן גַּפ־ וְהַסִּיּוּמַת תֵּן. ג'פּא בְּעֵרְבִית פִּירוּשׁוֹ הִיּה גַס, ג'אַפּא = הַתְּנַהֵג בְּגִסוֹת כְּלָפִי פְלוּנִי, ג'אַפּי = גַס, קֶשֶׁה, חֶסֶר נִימוּסִים; וּבְלִשׁוֹן הַמְּדוּבְרֵת: ג'פּי = גִּסוֹת.

6. לְעֵתִים מוֹטְלַת בְּסֶפֶק הַהִסְתַּמְכּוֹת עַל הָעֵרְבִית, שֶׁהִסְתַּמְךְ אֲבִי בְּחִידוּשׁוֹ:

אַבְּץ: הַשְּׁמוֹת דְּעֵרֶבִיִּים לְמַתְכַת זוֹ – תוֹתִיא, ח'אַרְצִין – אִינֵם נוֹזְרִים מִן הַשׁוֹרֵשׁ בִּיץ' = לְבָן; וְרֹאוּ לְהוֹכִיר כֹּאן גַּם אֵת הַפּוֹעֵל הָעֵרֶבִי בֶּץ' = נְצַנֵּץ.

אַהֲדָה: אֲבִי מִסְתַּמְךְ בֵּין הַשָּׂאֵר עַל הַפּוֹעֵל הָעֵרֶבִי תֵאֲד – תֵאֲוֹד, שְׁפִירוּשׁוֹ: הַתִּיחַס אֵל מִיִּשְׁהוּ בְּנוֹחוֹת אוֹ בְּוֹתֵרֵנוֹת. הַמְּלָה הָעֵרְבִית הַמְּקוּבַלֵּת לְעִנְיֵן אֵהֲדָה הִיא עֶטְף.

7. יֵשׁ שֶׁהִתְרַחַק אֲבִי מִמְשַׁמְעוֹת הַמְּלָה הָעֵרְבִית, שְׁעֲלִיהַ הַסְתַּמְךְ:

לְטִיף: לְטִיף בְּעֵרְבִית פִּירוּשׁוֹ: עֵדִין, נֵאָה, אֲדִיב וְכִיּוּב, וְהַפּוֹעֵל לְטִף, שֶׁהַפּוֹעֵל הָעֵרֶבִי הַמְּחוּדֵשׁ לְטִף דוּמָה לוֹ, עִנְיָנוֹ: תֵּקַל, הַפִּיג, עֵידֵן וְכִיּוּב.

זְבֻדָּה : המלה הערבית - זְבֻד, זְבֻדָּה בלשון הספרותית,

זְבֻדָּה, זְבֻדָּה במדוברת - מציינת חמאה.

חֵיל : חֵיל בערבית אינו איש צבא מחיל הרוכבים,

כי אם כל אדם הבקי ברכיבה על סוס.

בְּצֻבֶץ : לא ברור, על מה הסתמך אבִי באמרו יבלשון

הערבית של מצרים ישמש פועל זה במשמעות

חזרת קרני האור מגוף מלוטש. בלשון המדוברת

בארץ-ישראל ובסוריה משמש בְּצֻבֶץ בהוראה:

חטף מבטים בסתר, ובמצרים: התנה אהבים, קרץ

בעינו.

8. מַעֵן : בחידוש זה קבע אבִי למלה עברית קיימת -

לְמַעַן! - הוראה חדשה (כתובת, address)

והסתמך בכך על מלה ערבית בת אותו השורש

ובעלת אותה והוראה, אך שקולה במשקל אחר,

ומצויה בניקודים שונים: עֲנֵאן, עֲנֵאן, עֲנֵאן (ואף:

עֲלֵאן, עֲלֵאן). מעניין שפרייחה, בעל המילון

לערבית הלבנונית, מרמז לאפשרות, שעֲנֵאן שואל

מעֲנֵן העברי.

ב. תרגומי שאילה :

1. יצירת מלה עברית על ידי שאילת משמעותה של המלה

העברית המקבילה :

מֵאֵן הָאֵיר : חידוש זה עשוי כדוגמת המונח העברי מֵיזָן

(תִּקְל) אֵלֵהָא, אף על פי שלמעשה אומרים

בערבית בַּארוֹמֵתֵר (barometer).

אֶפְלֵת : המלה העברית אֶפְל, שגם אותה מביא אבִי,

חודשה בימי הביניים בהשפעת המונח הערבי:
אַאֶפְלָה, מחלה האוכלת את הגוף. היום משתמשים
בערבית בשם סֶרְטָאן, כמו סֶרְטָן העברית (חרגום
שאילה מן cancer).

מִנַּח:

כבר ב'אוצר המונחים הפילוסופיים' ליעקב
קלצקין מובא מונח בהוראת term, וזה נוצר
על פי הערבית נְדַ'ע הגזור מן הפועל נְדַ'ע = הניח.

אָפֵר:

גם בערבית נגזר שם הצבע הזה מן השם המציין
אָפֵר: רִמָּאדִי, בלשון המדוברת: רִמָּאדִי, סִפְנִי
(רִמָּאד, סִפְנִי = אָפֵר).

חִזְיָה:

בערבית צִדְרָה - במדוברת: סְדִרְיָה - גזור מן
צִדֵר = חָזָה ובא בשתי הוראות, כבעברית של
ימינו: הבגד לגבר וגם לאישה.

מְגַבֵּת:

מן הפועל העברי גב, כמו מְגַשֶּׁפֶת בערבית מן
הפועל נֶשֶׂף = ניגב, ייבש.

אֲבַנְיָה:

השם העברי חַגְרִיָה, שאב"י מזכירו - מן חַגֵר =
אבן - מציין ריצוף של גג שטוח, עשוי חצץ מעורב
בסיד.

מְטָרְיָה:

בערבית משמשת שִמְסִיָה בשתי הוראות: שמשייח
וגם מטרייה.

מְדַרְשָׁה:

המלה הערבית מְדַרְסָה, הנזכרת אצל אב"י, ציינה
תחילה רק בית-ספר מוסלמי, ולבתי-הספר של
המיסיון קראו סְכוּלָה (scuola באיטלקית).
רק מראשית המאה הזאת התחילה מְדַרְסָה לשמש
לגבי כל בית-ספר. צורה אחרת של המלה -

מְדָרָאס מן מְדָרְשׁ העברי - מציינת בערבית מקום
תלמוד תורה של היהודים.

מְכַלְלָה: מלבד university השפיעו גם התרגומים הערביים
של מלה אירופית זו: ג'אמְעָה (מן ג'ימְע = אסף,
כלל) או פְּלִיָּה (מן פְּל-פֶּל).
זֶהוּת: מלה זו, הגזורה מן זֶה, מקבילה לערבית הוֹיָה מן
הוּ (- הוא).

ג. שאילת משקל וצורן:

בהערה לחידוש חֲבִיתָה אומר אב"י (עי' סיון עמ' 51),
שבנה מלה זו על משקל פְּעִילָה, שהוא משקל שמות רוב
המאכלים גם בערבית - פְּעִילָה, פְּעִיל. הצורן יָה, הנמצא
בחידושים אֲבָנִיָּה, מְטָרִיָּה (ראה לעיל), עִירִיָּה, יַמִּיָּה, רווח מאוד
בערבית, ואך בקושי אפשר למצוא לו סמוכין לשימוש
בשמות-עצם בעברית שלפני אב"י.

המשקל תַּפְּעִיל אמנם עברי הוא, אבל קרוב לשער,
שאב"י גטה להשתמש בו בגלל שכיחותו בערבית, ששם הוא
צורת המקור של רוב הפעלים מבניין פִּעֵל (בניין פיעל בעברית).

סיכום:

הערבית לא הייתה שפת אמו של אב"י, ולפיכך אפשר
לקבוע בוודאות, שהשפעתה עליו הייתה כולה השפעה שבהכרח,
פרי שקלא וטריא, בחירה וברירה. שאילותיו מערבית אינן
מצומצמות בשטח מסוים משטחי החיים, כהשפעת לשונות אחרות
זו על זו בעקבות השפעה תרבותית כללית. ככל חידושי בן-

הודה באו אצלו השאילות מערבית מתוך דחקות, מתוך הצורך
לסתום פרצות בלשוננו. וראוי לציין, שאבי לא התכוון להעתיק
שימושים מודרניים של הערבית, שרבים מהם מושפעים מלשונות
אירופה, אלא שאף להתחקות דרך הערבית אחר השרשים
השמיים הטהורים, ומתוך כך העדיף לפעמים מלים ערביות
'מתות' על שימוש חי בערבית של ימיו.

י צ א

גלויות וסתומות בלשון

פרקי מחקר ופרשנות

מאת משה סתוי

המכירה הראשית: "ספרי", רח' אלנבי 115, תל-אביב.